
ZESZYTY NAUKOWE WYŻSZEJ SZKOŁY PEDAGOGICZNEJ

W BYDGOSZCZY

Studia Historyczne z. 5

RYSZARD SUDZIŃSKI

ROZWÓJ BADAŃ NAD HISTORIĄ NAJNOWSZĄ W OŚRODKACH NAUKOWYCH
POLSKI PÓŁNOCNEJ (1945-1995)

Wstęp

Celem publikacji jest ukazanie kierunków badań nad historią najnowszą, inspirowanych i prowadzonych przez ośrodki naukowe w Toruniu, Gdańsku, Olsztynie i Bydgoszczy. Chronologicznie opracowanie obejmuje okres 1945-1995 z tym, że w zasadzie pierwsze powojenne lata były takich badań pozbawione.

Artykuł podzielono na trzy części, których granice stanowią przełom lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych oraz początek lat dziewięćdziesiątych. Oczywiście jest to podział umowny, podyktowany chęcią nadania przeglądowi przejrzystości, choć z drugiej strony nie pozbawiony pewnych racji merytorycznych. Otóż lata pięćdziesiąte i sześćdziesiąte zapoczątkowały badania nad najnowszą historią kraju i poszczególnych regionów, jednakże formułowane w nich sądy i wnioski były jednostronne, wyciągane na podstawie szczątkowych materiałów źródłowych i nągane do obowiązującej doktryny politycznej. "Badania" w tych latach inspirowane były przeważnie przez polityczne ośrodki decyzyjne, a pretekstem stawały się kolejne jubileusze tzw. Polski Ludowej. Natomiast w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych, mimo że wolność druku była w dalszym ciągu znacznie ograniczona, umożliwiała jednak formułowanie, przynajmniej na użytek wąskiej grupy uczonych, bardziej śmiałych i wiarygodnych ocen, w związku z czym ówczesne publikacje, oparte na wszechstronniejszej bazie źródłowej, znacznie bliższe były prawdzie historycznej. Stopniowo uwalniano je od presji akcyjności, na szerszą też skalę podejmowano badania interdyscyplinarne. Natomiast po 1989 roku wytworzyła się już nowa jakościowo sytuacja polityczna, która ukierunkowała badania ku nieznanym bądź zafałszowanym dotąd obszarom.

Lata pięćdziesiąte i sześćdziesiąte

Przystępując do charakterystyki badań we wspomnianych ośrodkach skonstatować należy, że dotyczyły one w zdecydowanej większości tematyki regionalnej. Śledząc ich rozwój, warto się na marginesie zastanowić nad potrzebą uprawiania regionalistyki, a jeśli tak, to w jakiej formie jest ona przydatna nauce i lokalnej społeczności?

Po II wojnie światowej badania nad historią regionalną uległy znacznemu przyspieszeniu, przy czym uwaga ta odnosi się przede wszystkim do ziem zachodnich i północnych. Podyktowały to w mniejszym stopniu zainteresowania miejscowe, a także ranga naukowa podjętych problemów, lecz chęć przeciwstawienia się tendencyjnej wówczas niemieckiej propagandzie i podległej jej twórczości naukowej. Pilna potrzeba zajęcia się ziemią północnymi Polski wynikała również z faktu, że dzieje ich należały do najbardziej zaniedbanych badawczo. Na fali repolonizacji tego obszaru i w polemice z ustaleniami historiografii niemieckiej, stopniowo ukazywano "nowe" często jednak nie odpowiadające prawdzie historycznej i podbudowane odpowiednią ideologią i propagandą dzieje Pomorza Gdańskiego, Kujaw, Warmii i Mazur. Z biegiem czasu kierunek badań regionalnych zaczął coraz bardziej ewoluować ku historii nowożytnej i najnowszej, szczególnie dotąd zaniedbanej.

Poważnym wydarzeniem w rozwoju badań historycznych na Pomorzu stało się utworzenie na początku 1953 r. Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk (PAN). Od tej chwili w Zakładzie Historii Pomorza z siedzibą w Poznaniu i pracowniach Zakładu (Historii Gdańska i Krajów Bałtyckich w Gdańsku oraz Historii Pomorza Wschodniego w Toruniu) zaczęły ogniskować się prace badawcze nad całością historii Pomorza, w tym także nad jego dziejami nowożytnymi i najnowszymi. Kształciła się tam również kadra młodych historyków. Z kolei w zakresie zbierania materiałów i popularyzacji dalszej i bliższej przeszłości Warmii i Mazur duże postępy poczynił już w pierwszych latach po wojnie, zorganizowany w 1945 r. Instytut Mazurski, przekształcony następnie w Stację Naukową Polskiego Towarzystwa Historycznego (PTH) w Olsztynie.¹

Inicjatywa podjęcia badań nad dziejami Polski, a zwłaszcza ziem pomorskich, wchodzących w skład tzw. Rzeczypospolitej Ludowej, zrodziła się najpierw w Zakładzie Historii Pomorza

PAN. W 500 rocznicę połączenia Pomorza Wschodniego z całością ziem polskich, w dniach 25-28 października 1954 r. zorganizowana została w Gdańsku Konferencja Pomorska. Wytyczyła ona perspektywy badań pomoroznawczych, wśród których ważną pozycję miały zająć studia nad dziejami Pomorza po II wojnie światowej. Wyniki obrad gdańskich odbiły się szerokim echem w innych miastach pomorskich, gdzie wspólnie z PTH urządzano spotkania z udziałem referentów konferencji i innych badaczy. Zebrania takie odbyły się również w Olsztynie i Toruniu. Ponadto ukazały się obszerne wydawnictwa, zawierające teksty referatów wygłoszonych na Konferencji wraz z dyskusją.² W referacie dotyczącym historii najnowszej Zdzisław Ćwiek (Sopot) i Jerzy Gluziński (Gdańsk)³ ukazali w oparciu o przygotowane wcześniej, na zlecenie Instytutu Historii PAN, materiały robocze⁴ oraz lokalną prasę, czasopisma i roczniki statystyczne, zniszczenia wojenne, walkę o zaludnianie i zagospodarowanie Pomorza w latach 1945-1949 oraz przemiany społeczno-gospodarcze w pierwszym 10-leciu Polski Ludowej (przemysł, rolnictwo, rybołówstwo, rozbudowa portów i żeglugi, osiągnięcia w zakresie kultury i oświaty). Badania te ograniczono jednak do województw nadmorskich (gdańskie, szczecińskie, koszalińskie i olsztyńskie), pominięto zaś bydgoskie i białostockie. Oczywiście był to jedynie zarys problematyki, którą w przyszłości należało dopiero badać w oparciu o źródła archiwalne (poza materiałami sprawozdawczymi GUS i Ministerstwa Oświaty, niestety autorom wówczas niedostępne). Wspomniany referat uzupełniał tekst Henryka Garbowskiego z Warszawy o polskiej oświacie na Warmii i Mazurach w okresie 10-lecia Polski Ludowej.⁵

Publikacje te, podobnie jak inne prace z tego okresu⁶, grzeszyły jednostronnym ujęciem, schematycznymi ocenami procesów gospodarczych i społecznych oraz dogmatycznymi naleciałościami. Najgorzej wypadały jednak partie tekstu, które odnosiły się do oceny przemian społecznych i politycznych po wyzwoleniu.

Stopniowo w nurt badań nad najnowszą historią regionu włączały się również reaktywowane w czerwcu 1945 r. Towarzystwo Naukowe w Toruniu, a w kilka tygodni później Gdańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauki i Sztuki (od 1956 r. Gdańskie Towarzystwo Naukowe) i Instytut Bałtycki, funkcjonujący po wojnie początkowo w Bydgoszczy, a następnie w Gdańsku (z przerwą w latach 1950-1958), a zwłaszcza utworzony w połowie 1945 r.

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu. Punkt ciężkości badań historycznych przeniósł się wówczas z Towarzystwa Naukowego (TNT) do ośrodka uniwersyteckiego, gdzie skupiło się zdecydowanie szersze grono uczonych różnych dyscyplin.⁷ Na początku lat pięćdziesiątych w Instytucie Historycznym tegoż uniwersytetu zorganizowana została Katedra Historii Nowoczesnej (przemianowana później na Katedrę Historii Polski i Powszechnej XIX i XX wieku). Pod kierunkiem przybyłego w 1951 r. z Łodzi doktora, a następnie profesora Witolda Łukaszewicza, zainaugurowała ona na gruncie toruńskim m.in. badania nad dziejami Pomorza i Kujaw w XIX i XX w., zwłaszcza nad ruchem robotniczym.⁸ Ich wyniki prezentowane były na sesjach naukowych zorganizowanych między innymi z inicjatywy komitetów wojewódzkich PZPR w styczniu 1959 r. w Bydgoszczy (z okazji 40-lecia KPP) i w marcu 1962 r. w Gdańsku (poświęconej 20-tej rocznicy powstania PPR), a następnie w wersji poszerzonej i uzupełnionej przypisami opublikowane w oddzielnych studiach (w małych liczących kilkaset egzemplarzy nakładach i na prawach rękopisu).

W kierowanych przez profesora Łukaszewicza placówkach naukowych na UMK w Toruniu i w Wyższej Szkole Pedagogicznej (WSP) w Gdańsku (przekształconej w 1970 r. w Uniwersytet Gdański) przygotowano więc pionierskie, chociaż nie pozbawione uproszczeń i błędów merytorycznych publikacje, dotyczące dziejów Pomorza po 1945 roku. Niektóre z nich, jak np. prace Jana Chamota o działalności PPR w województwie bydgoskim i Romana Wapińskiego o roli PPR w walce o władzę na terenie województwa gdańskiego, oparte były na bogatej – jak na ówczesne możliwości – bazie źródłowej, zarówno lokalnej (materiały Archiwum KW PZPR w Bydgoszczy i Gdańsku) jak i centralnej (źródła zdeponowane w Archiwum Zakładu Historii Partii przy KC PZPR). Wykorzystano także prasę lokalną oraz wspomnienia i relacje byłych członków PPR. Prace J. Chamota i R. Wapińskiego uzupełniały publikacje H. Kryńskiego i B. Maroszka, dotyczące roli PPR w przemianach społeczno-gospodarczych i integracji ludności województwa gdańskiego w pierwszych latach po wojnie.⁹

W ten sposób zostały zapoczątkowane na Pomorzu badania nad dziejami ruchu robotniczego po II wojnie światowej. Dotyczyły one jednak głównie PPR, którą zgodnie z obowiązującymi wówczas wytycznymi traktowano jako przodującą siłę narodu, występującą z programem budowania Polski opartej na zasadach demokratycznych w walce z siłami reakcji, na czele której sta-

ło rzekomo Polskie Stronnictwo Ludowe i związane z nią podziemie polityczne. Oczywiście materiały źródłowe do historii partii politycznych były jeszcze w znacznej mierze badaczom niedostępne. Stąd wiele wysuwanych wówczas ocen nosiło charakter dyskusyjny i hipotetyczny, chociaż ich pełna weryfikacja mogła dokonać się dopiero po upływie kilku dziesięcioleci - w dobie obecnej.

Podobny charakter miały publikacje stanowiące pokłosie sesji naukowej zorganizowanej w 1962 r. w Bydgoszczy w związku z 20-leciem PPR przez pracowników wspomnianej Katedry Historii Polski i Powszechnej XIX i XX w. w Toruniu, pod red. W. Łukaszewicza. Inicjatywa zorganizowania sesji wyszła z Komitetu Wojewódzkiego PZPR, kierującego się wytycznymi Sekretariatu KC PZPR w sprawie obchodów 20-lecia PPR. Podkreślano w nich, że: "problematyka walk narodowo-wyzwoleńczych w latach okupacji oraz pierwszych lat budownictwa Polski Ludowej ze szczególnym uwzględnieniem roli PPR i współdziałania skupionych wokół niej sił rewolucyjnych i postępowych, winna być przedmiotem szeregu opracowań i wydawnictw przygotowanych przez ośrodki naukowo-badawcze (Instytut Historii PAN, Wojskowy Instytut Historyczny, regionalne instytuty historyczne i wyższe uczelnie)".¹⁰

Zgodnie z wytycznymi referaty pióra Donalda Steyera i Bogdana Głębowicza dotyczyły roli PPR w przemianach politycznych, społecznych i gospodarczych na terenie województwa pomorskiego w latach 1945-1948, natomiast opracowanie Mieczysława Wojciechowskiego ukazywało działalność organizacji młodzieżowych na wspomnianym obszarze. Mimo występujących braków merytorycznych, powielania obowiązujących schematów oraz dyskusyjności ocen i wniosków, artykuły te stanowiły pierwszą próbę ukazania powojennych dziejów ziem, które po odłączeniu od tzw. Wielkiego Pomorza, weszły wiosną 1945 r. w skład reaktywowanego wówczas województwa pomorskiego.¹¹

Bardziej jednostronny i propagandowy charakter nosiły publikacje, które wyszły spod pióra tzw. historyków dyspozycyjnych, piszących na konkretne zamówienie i pod dyktando rządzącej partii. Odnosiło się to zwłaszcza do oceny ruchu robotniczego oraz podziemia zbrojnego i politycznego w kraju, w tym także na Pomorzu.¹²

Przypadające w następnych latach kolejne jubileusze (tzw. "okrągle rocznice") stały się pretekstem do przygotowania dalszych publikacji, których autorami byli również pracow-

nicy i współpracownicy kierowanej przez prof. W. Łukaszewicza Katedry Historii Polski i Powszechniej XIX i XX wieku. Z okazji przypadających w 1965 r. na Pomorzu obchodów 20-lecia PRL ukazał się nawet specjalny zeszyt "Zapisek Historycznych", w całości poświęcony dziejom województwa pomorskiego w pierwszych latach po wojnie¹³, zaś w 1968 r. w związku z 50 rocznicą powstania KPP, 25 rocznicą utworzenia PPR i 20 rocznicą zjednoczenia ruchu robotniczego (!) światło dzienne ujrzał tom szkiców *Pod czerwonym sztandarem*, wydany z inicjatywy Wydziału Propagandy KW PZPR w Bydgoszczy przez tamtejsze towarzystwo naukowe. W tym ostatnim, dziejów po II wojnie światowej dotyczył jedynie artykuł Bogdana Głębowicza, w którym autor podjął próbę nieco innego spojrzenia na dzieje PPR w województwie pomorskim, sytuując ją obok PPS i koncentrując się głównie na zagadnieniach wzrostu liczebnego szeregów obu partii i rozwoju ich sieci organizacyjnej, analizie składu socjalnego rzesz partyjnych oraz kierunków działalności instancji i organizacji terenowych, a także wzajemnych kontaktach partii i stronnictw politycznych na tym terenie.¹⁴

Niezależnie od ruchu robotniczego B. Głębowicz podjął badania nad ruchem ludowym i przemianami społeczno-gospodarczymi w województwie pomorskim, ze szczególnym uwzględnieniem reformy rolnej i działalności związkowej. Problematyce tej poświęcił obszernie - choć nie wolne od błędów - studia monograficzne.¹⁵

Ta ostatnia forma twórczości dominowała wówczas w środowisku gdańskim, szczególnie aktywnym w latach sześćdziesiątych. W Wyższej Szkole Pedagogicznej podjęto dość szczegółowe badania poszczególnych dziedzin życia społecznego i gospodarczego, których wyniki nie zostały jednak z przyczyn obiektywnych szerzej rozpowszechnione i pozostały przeważnie w powielanych maszynopisach. Dotyczyły one odbudowy i rozwoju przemysłu oraz reformy rolnej i osadnictwa w województwie gdańskim po II wojnie światowej (Z. Misztal, L. Zieliński)¹⁶, a także problemów związanych z kształtowaniem się nowego społeczeństwa na tym terenie w pierwszym 20-leciu Polski Ludowej (B. Maroszek, I. Sobczak).¹⁷ Monografie te uzupełniały artykuły publikowane w czasopiśmie naukowych, a zwłaszcza na łamach "Gdańskich Zeszytów Humanistycznych", organu tamtejszej WSP.¹⁸

W latach sześćdziesiątych swoje zainteresowania badawcze dotyczące czasów najnowszych kontynuował Roman Wapiński, ana-

lizując różne aspekty stosunków społecznych i politycznych. Ich wyniki publikował następnie w różnych czasopismach naukowych o zasięgu ogólnopolskim.¹⁹ Tenże autor podjął również próbę całościowego ujęcia dziejów Wybrzeża Gdańskiego w początkowym okresie Polski Ludowej. Zakończyła się ona połowicznym sukcesem, a okrojona przez cenzurę praca ukazała się dopiero w 1970 r., po sześciu latach od momentu złożenia jej pierwszej wersji.²⁰

W podobnym kierunku rozwijały się w latach sześćdziesiątych badania w odniesieniu do najnowszej historii Warmii i Mazur, skoncentrowane głównie w utworzonym w 1961 r. Ośrodku Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie. Po kilku pracach o charakterze bardziej propagandowym, jakie ukazały się na tym terenie w okresie wcześniejszym²¹, w 1968 r. w serii rozpraw i materiałów Ośrodka opublikowana została rozprawa doktorska Edmunda Wojnowskiego o kształtowaniu stosunków politycznych na Warmii i Mazurach w latach 1945–1947. W dwa lata później światło dzienne ujrzało drugie wydanie tej pracy, przystosowane dla szerszego kręgu odbiorców.²² Podobnie jak w przypadku syntezy R. Wapińskiego, stan zasobów archiwalnych, ich jakość (duże luki, ograniczona dostępność) oraz możliwości publikacji (cenzura) spowodowały, że niektóre problemy (np. ruchu ludowego, Stronnictwa Pracy) zostały co najwyżej zasygnalizowane bez gruntowniejszej analizy, zaś źródła archiwalne musiały być często z konieczności zastępowane materiałami niższego rzędu, głównie zaś wiadomościami zaczerpniętymi z lokalnej prasy.

W omawianym okresie ukazały się ponadto wartościowe studia nad osadnictwem i zagadnieniami gospodarczymi województwa olsztyńskiego w pierwszych latach Polski Ludowej. Autorami ich byli zwłaszcza Wojciech Wrzesiński z Ośrodka im. W. Kętrzyńskiego²³ i Bohdan Wilamowski z Wyższej Szkoły Rolniczej w Olsztynie.²⁴ Natomiast o problemach związanych z życiem kulturalnym w tym okresie pisał Zygmunt Lietz.²⁵

Ważną rolę w badaniach i popularyzacji dziejów regionalnych odgrywały towarzystwa naukowe w Gdańsku, Toruniu i utworzone w 1959 r. Bydgoskie Towarzystwo Naukowe (BTN). W Bydgoszczy przez długi czas nie było ukształtowanego samodzielnego środowiska naukowego humanistów. Mimo to odbywały się tam, jak wynika z dotychczasowych rozważań, konferencje o ambicjach naukowych, a także obchody rocznicowe, które dotyczyły zagad-

nień związanych z rozwojem miasta i regionu w czasach współczesnych i w bliskiej perspektywie.²⁶

Artykuły i materiały z historii najnowszej zaczęły pojawiać się stopniowo na łamach licznie ukazujących się w II połowie lat sześćdziesiątych czasopism, wydawanych głównie pod egidą towarzystw naukowych (np. "Zapiski Historyczne" w Toruniu, "Prace Komisji Historii BTN" w Bydgoszczy, "Gdańskie Zeszyty Humanistyczne", "Komunikaty Mazursko-Warmińskie" w Olsztynie), towarzystw miłośników miast i regionów oraz oddziałów Polskiego Towarzystwa Historycznego (np. "Rocznik Gdański", "Rocznik Elbląski", "Rocznik Grudziądzki", "Rocznik Toruński", "Kronika Bydgoska", "Ziemia Kujawska" w Inowrocławiu i Włocławku oraz "Rocznik Kulturalny Kujaw i Pomorza" - periodyk Kujawsko-Pomorskiego Towarzystwa Kulturalnego w Bydgoszczy).²⁷

Czasy najnowsze znalazły także odzwierciedlenie w licznych monografiach miast pomorskich, kujawskich i warmińskich, których autorami byli często, obok amatorów, historycy wywodzący się ze wspomnianych ośrodków naukowych.²⁸ Podlegały one tym samym regułom i uwarunkowaniom jak prace, o których mowa była wyżej. Natomiast inaczej sytuacja wyglądała w przypadku licznych prac magisterskich i wąsko specjalistycznych dysertacji doktorskich, z których wiele poświęcono historii najnowszej. Nie przeznaczone do publikacji, a tym samym nie poddawane ingerencji cenzury, prezentowały często odmienne sądy niż oficjalna historiografia, zbliżając się tym samym do prawdy historycznej.

W analizowanej dekadzie ukazały się ponadto zbiorowe monografie całych regionów bądź województw, w których problematyka współczesna, mimo że traktowana przeważnie instrumentalnie, znalazła należne jej miejsce.²⁹ Wiele zagadnień związanych zwłaszcza z różnymi aspektami dziejów najnowszych Pomorza i Wybrzeża Gdańskiego oraz Warmii i Mazur znalazło od samego początku odbicie w licznych monografiach i syntezach poświęconych ziemiom zachodnim i północnym, których autorami byli historycy z różnych ośrodków w kraju.³⁰ Wykraczały więc one poza problematykę regionalną, gdyż będąc właściwym dla określonego terytorialnego wycinka kraju miały bezpośrednie znaczenie dla całego procesu rozwojowego w Polsce po II wojnie światowej.

Sumując badania nad dziejami najnowszymi prowadzone w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych w ośrodkach nauko-

wych Torunia, Gdańska, Bydgoszczy i Olsztyna stwierdzić należy, że prowadzone one były niesystematycznie, a raczej "skokowo", od rocznicy do rocznicy, a więc pod kątem przypadających co kilka lat jubileuszy Polski Ludowej, ruchu robotniczego, rewolucji październikowej etc. Ożywienie badań następowało w związku z przygotowaniem okolicznościowych sesji, konferencji, seminariów itp. (na zlecenie organizacji społecznych, politycznych i zawodowych, zakładów pracy i miast). Rezultatem był wzrost liczby opracowań, pisanych jednak szybko, na tzw. zamówienie społeczne, stąd o różnej wartości merytorycznej. Na problem ten zwracano uwagę już w latach sześćdziesiątych. Na przykład podczas Ogólnopolskiego Seminarium Naukowego w Giżycuku (27-28 czerwca 1966 r.), poświęconego badaniom regionalnym nad dziejami Polski Ludowej, K. Kersten i F. Ryszka domagali się uwolnienia badań regionalnych od presji akcyjności.³¹ Sytuacja ta uległa pewnej poprawie dopiero w następnej dekadzie.

Lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte

W dość niekorzystnej sytuacji znalazł się u progu lat siedemdziesiątych ośrodek toruński, w którym wyraźnie odczuwało się brak większej i ujętej w sposób naukowy monografii, która by w sposób możliwie pełny ukazywała proces przemian jakie dokonały się na tym terenie w pierwszych latach po wyzwoleniu, jak to miało miejsce w przypadku prac R. Wapińskiego i E. Wojnowskiego. Jak wynika z dotychczasowego przeglądu powstało jedynie kilka przyczynkowych opracowań, głównie artykułów, przy czym odnosiły się one w znacznej mierze do zagadnień związanych z powstaniem i działalnością Polskiej Partii Robotniczej. Sytuacja uległa pewnej zmianie dopiero w połowie lat siedemdziesiątych, gdy po długich perturbacjach związanych z cenzurą ukazała się obszerna monografia Ryszarda Kozłowskiego, w której autor dokonał głębokiej analizy przeobrażeń społeczno-politycznych w województwie pomorskim w latach 1945-1948.³² Skoncentrował się on głównie na zagadnieniach politycznych i z tych względów pominął, bądź tylko zasygnalizował, szereg istotnych problemów, które składały się na całokształt zmian dokonujących się po wojnie (np. przemiany ludnościowe, wkład w zagospodarowanie Ziemi Odzyskanych, rozwój oświaty i kultury). Niektóre z nich zostały przez autora rozwinięte w odrębnych artykułach, opublikowanych na łamach czasopism regionalnych i

centralnych.³³ Monografia R. Kozłowskiego wypełniała dotkliwą lukę w badaniach nad dziejami pierwszych lat Polski Ludowej na Pomorzu. Wydana jednak w mikroskopijnym nakładzie (200 egz.) i wydrukowana tzw. małą poligrafią, a przy tym nie z winy autora znacznie skrócona i merytorycznie spłycona, nie mogła stanowić skutecznego źródła popularyzacji w społeczeństwie współczesnych dziejów znacznej części Pomorza Gdańskiego i Kujaw.

Podobnym uwarunkowaniom podlegała ciekawa praca Ludwika Zielińskiego o przemianach społeczno-politycznych jakie dokonały się w latach 1945-1947 w województwie gdańskim, opublikowana w niewielkim nakładzie na początku lat siedemdziesiątych.³⁴ Nieco większy rezonans wywołały natomiast opublikowane w tym czasie kolejne studia dotyczące rozwoju ziem zachodnich i północnych z udziałem m.in. historyków z Gdańska i Olsztyna.³⁵

Po pewnym okresie zastoju w końcu lat siedemdziesiątych znów ożywiły się badania nad dziejami ruchu robotniczego, zaś pretekstem stały się, podobnie jak w poprzednich latach, kolejne jubileusze, mianowicie przypadające w 1978 r. obchody 30-lecia Kongresu Zjednoczeniowego, a następnie w 1982 r. rocznica 100-lecia polskiego ruchu robotniczego. Zorganizowano kilka sesji naukowych, w trakcie których podjęto próbę podsumowania stanu badań nad ruchem robotniczym na Pomorzu i w sąsiednich regionach. Plonem tych przedsięwzięć, których inicjatorami byli historycy i politolodzy z ośrodka toruńskiego, zwłaszcza z Instytutu Historii i Archiwistyki UMK, współpracując w tym przedmiocie z naukowcami z innych uczelni, zwłaszcza Gdańska i Bydgoszczy, były studia i artykuły opublikowane w oddzielnych wydawnictwach uniwersyteckich i pozauczelnianych.

Wśród nich na szczególną uwagę zasługuje wydana staraniem utworzonego w 1980 r. Włocławskiego Towarzystwa Naukowego (WTN) obszerna monografia dotycząca dziejów ruchu robotniczego na Kujawach Wschodnich i Ziemi Dobrzyńskiej, przygotowana przez zespół pracowników naukowych wspomnianego Instytutu i częściowo WSP w Bydgoszczy, pod redakcją Zofii Waszkiewicz. Autorzy podjęli się trudnych i żmudnych badań źródłowych, wyzyskując nieznanne dotąd archiwalia, a także prasę i bogatą literaturę przedmiotu. Obok sprawy organizacyjnych i programowych ukazano położenie klasy robotniczej na tle przeobrażeń społeczno-politycznych w tym regionie. Zamieszczony tam artykuł Ryszarda

Kozłowskiego stanowił pierwszą próbę ukazania rozwoju i działalności partii robotniczych na wspomnianym terenie w latach 1945-1948, zaś rozprawa Andrzeja Pryłowskiego dotyczyła wzrostu gospodarczego ziem wchodzących obecnie w skład województwa wrocławskiego oraz rozwoju liczebnego PZPR.³⁶ Natomiast rozwój organizacyjny i strukturę społeczno-zawodową rządzącej partii w województwie bydgoskim w latach 1948-1975 ukazał w innym okolicznościowym wydawnictwie Ryszard Sudziński.³⁷

Podobny charakter nosi publikacja pt. *100 lat ruchu robotniczego na Pomorzu*, przygotowana w 1980 r. z inicjatywy Instytutu Historii i Archiwistyki UMK, pod red. Mieczysława Wojciechowskiego. Ciekawy był zwłaszcza artykuł Ryszarda Kozłowskiego, w którym autor śledzi uwarunkowania historyczne, społeczne i ekonomiczne, które wycisnęły swoje piętno na działalności i rozwoju organizacyjno-politycznym PPR i PPS. Znajdujemy tu również próbę odpowiedzi na pytanie, jakie były przyczyny tego, że pomimo braku tradycji rewolucyjnych, odpowiedniego zaplecza w postaci wielkoprzemysłowej klasy robotniczej, przywiązania miejscowego społeczeństwa do tradycji itp., PPR i PPS w przeciągu bardzo krótkiego czasu wyrosły na czołową siłę polityczną. Ze studium tym korespondowała publikacja Ryszarda Sudzińskiego o udziale obu partii w tworzeniu organów władzy i administracji państwowej w województwie pomorskim w latach 1945-1948.³⁸

Omówione wyżej zbiory studiów stanowiły dalszy krok naprzód w badaniach nad dziejami ruchu robotniczego na Pomorzu i swym poziomem znacznie wykraczały poza rocznicowe laurki. Uzupełniały je zbiory opublikowane z inicjatywy komitetów partyjnych w różnych miastach, a przygotowane przez historyków z placówek funkcjonujących w tych ośrodkach, bądź w instytutach w Toruniu, Gdańsku i Olsztynie.³⁹

Natomiast najważniejszą pozycją jaka ukazała się w regionie pomorskim na 40-lecie Polski Ludowej była książka cytowanego już wielokrotnie, znanego badacza dziejów ruchu robotniczego na Pomorzu - Ryszarda Kozłowskiego o Polskiej Partii Robotniczej w latach 1942-1948.⁴⁰ Publikacja ta stanowi podsumowanie żmudnych badań autora nad stosunkami społeczno-politycznymi w pierwszych latach po wojnie, jednocześnie problematykę tę pogłębiając. R. Kozłowski ukazał partię i jej wewnętrzne problemy organizacyjno-polityczne na tle przemian dokonujących się w kraju i na Pomorzu. W odróżnieniu od dotych-

czasowych opracowań omawiana publikacja nie ogranicza się do pokazania działalności PPR w poszczególnych dziedzinach życia, lecz przedstawia wewnętrzny rozwój organizacyjny partii i jej wpływy w różnych instytucjach i środowiskach społecznych.

W szerszym niż dotychczas zakresie uwzględnione zostały również uwarunkowania działalności i rozwoju PPR na Pomorzu.

W sumie więc otrzymaliśmy wartościową monografię, wyróżniającą się sumiennością i rzetelnością wśród innych prac o charakterze regionalnym, która nie tylko pogłębia wiedzę o najnowszych dziejach Pomorza i Kujaw, ale wnosi także poważny wkład do poznania historii partii w ogóle.

W latach siedemdziesiątych w analizowanych ośrodkach naukowych podjęto również badania nad kształtowaniem nowego powojennego systemu w aspekcie prawno-ustrojowym. Chodziło o zespolenie rozważań teoretycznych z praktyczną stroną działalności organów administracji państwowej i samorządu terytorialnego. Badania naukowe konfrontujące teorię z praktyką pozostawały dotąd zdecydowanie w tyle za dociekaniem natury ogólnej. Powodowało to fałszywe oceny niektórych zjawisk, np. przez wiele lat przeceniano w naszej historiografii (zwłaszcza prawniczej) pozycję i siłę oddziaływania rad narodowych i ich organów (szczególnie komisji) w pierwszych latach po wojnie. Stąd konieczne stały się szczegółowe historyczno-monograficzne badania poszczególnych jednostek terytorialnych oraz czynnych na ich terenie władz i urzędów. Wyniki takich badań opublikowali: w odniesieniu do województwa pomorskiego - Ryszard Suddziński⁴¹, województwa gdańskiego - Janusz Siekierzyński⁴² i województwa olsztyńskiego - Edward Kierejczyk⁴³, analizując funkcjonowanie organów administracji ogólnej I i II instancji, rad narodowych i samorządu terytorialnego na Pomorzu, Wybrzeżu oraz Warmii i Mazurach.

Podobnie jak to miało miejsce w okresie wcześniejszym, ukazały się liczne monografie miast, w których znaczny wkład wnieśli uczeni z poszczególnych ośrodków. Obok prac popularno-naukowych, stanowiących często pierwszą próbę ujęcia współczesnej historii miast w sposób kompleksowy⁴⁴, opublikowano obszernie studia naukowe, w których okresowi po 1945 r. poświęcono znaczne ich fragmenty, a nawet oddzielne tomy.⁴⁵ W wielu przypadkach prowadzono badania interdyscyplinarne, przy czym współpracowali ze sobą ściśle naukowcy ze środowisk uczelnianych i placówek Polskiej Akademii Nauk. W najbardziej widoczny

sposób przedstawiciele różnych dyscyplin naukowych (głównie historycy, prawnicy, geografowie, etnografowie, historycy sztuki) uczestniczyli właśnie w przygotowaniu obszernych naukowych monografii miast. Na podkreślenie zasługują również kompleksowe monografie województw, przygotowane przez środowisko humanistów i przyrodników.⁴⁶

Jak dawniej ważnym elementem współczesnej działalności naukowej były organizowane sesje, konferencje, sympozja i zjazdy naukowe, w większości ściśle związane z tematyką regionalną, w których aktywnie uczestniczyli reprezentanci środowisk naukowych Torunia, Gdańska, Bydgoszczy i Olsztyna (np. interdyscyplinarna i międzyśrodowiskowa konferencja o *Rozwoju nauki na Pomorzu Wschodnim w latach 1945-1948*, zorganizowana z inicjatywy Towarzystwa Naukowego w Toruniu, 27 lutego 1985 r.). Z reguły miały one charakter publiczny, stając się ważną formą popularyzacji wiedzy. Rezultaty tych spotkań były przeważnie ogłaszane w formie okolicznościowych publikacji⁴⁷, szkoda jednak, że ze względu na długi cykl wydawniczy, docierały do czytelnika nieraz dopiero po kilku latach.

W omawianej dekadzie wiele artykułów o tematyce współczesnej, której autorami byli przedstawiciele nauk społecznych we wspomnianych ośrodkach ukazało się - jak wynika z bibliografii - na łamach czasopism naukowych, a zwłaszcza w "Zapiskach Historycznych" i "Acta Universitatis Nicolai Copernici" w Toruniu, "Zeszytach Naukowych Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego", "Pracach Komisji Historii BTN" w Bydgoszczy oraz "Komunikatach Mazursko-Warmińskich" w Olsztynie, a także w "Zapiskach Kujawsko-Dobrzyńskich", organie Włocławskiego Towarzystwa Naukowego.

Obok towarzystw naukowych i instytutów uczelnianych ważną rolę w badaniach i popularyzacji dziejów najnowszych w dalszym ciągu odgrywały oddziały Polskiego Towarzystwa Historycznego, zaś w połowie lat siedemdziesiątych w nurt badań regionalnych aktywnie włączyły się nowo powołane wówczas towarzystwa kultury, organizując spotkania dyskusyjne, konferencje i sympozja oraz publikując ich wyniki. Na przykład rezultatem odbytej w 1985 r. z inicjatywy Towarzystwa Naukowego w Toruniu i Toruńskiego Towarzystwa Kultury (TTK) konferencji nt. *Kultura w Toruniu 1945-1985* oraz towarzyszącej jej wystawy dorobku wydawniczego działających w mieście instytucji i organizacji, była oddzielna publikacja, znacznie poszerzona i zmie-

niona w wyniku podjętej wówczas dyskusji.⁴⁸ Podobnym przykładem działalności TTK była zorganizowana w kwietniu 1990 r. ogólnopolska konferencja na temat miejsca historii regionalnej w świadomości społecznej. Niemniej ważnym i widocznym elementem funkcjonowania towarzystw kultury stała się ożywiła działalność wydawnicza, wśród której na czoło wysuwają się monografie miast i prace poświęcone szeroko pojętym dziejom kultury, w których udział brali humaniści ze wspomnianych środowisk.⁴⁹ Jednakże w latach osiemdziesiątych, na skutek różnych przyczyn obiektywnych (m.in. trudności poligraficzne, szczupłe środki finansowe) spadła wyraźnie dynamika ukazywania się czasopism regionalnych (np. Roczników), firmowanych przez różnego rodzaju towarzystwa naukowe, kulturalne, miłośników miast, oddziały Polskiego Towarzystwa Historycznego i inne.

Ważnym zjawiskiem było włączenie w nurt prac badawczych firmowanych przez wspomniane towarzystwa historyków-amatorów. Są to epigoni, wywodzący się tak jak ich poprzednicy, głównie ze środowiska nauczycielskiego. Prace ich nie wytrzymują oczywiście konkurencji z historykami zawodowymi, posługującymi się w pełni naukowymi metodami badawczymi. Jednakże w czasach, kiedy nastąpiło pełne zinstytucjonalizowanie nauki i towarzyszący temu zanik twórczości amatorskiej w ujęciu tradycyjnym, gdy na skutek materialnego zubożenia inteligencji i obniżenia poziomu kultury humanistycznej zanikła rola miłośników historii w badaniach regionalnych, fakt pojawienia się takich ludzi jak np. Stefan Bilski z Brodnicy czy Kazimierz Górny z Wąbrzeźna zasługuje na szacunek i odnotowanie.⁵⁰

Sumując stwierdzić należy, że do końca lat osiemdziesiątych wypracowany został - mimo zasygnalizowanych ułomności - znaczący dorobek wydawniczy w odniesieniu do północnych ziem polskich. Największym mankamentem tego dorobku jest fakt zakłamania i licznych niedomówień w przypadku historii społeczno-politycznej (np. badania nie wykraczały praktycznie poza lata 1948/1950, zaś penetracji źródłowej poddano jedynie - ze względów obiektywnych - partie polityczne i organizacje o rodowodzie lewicowym, prawie zupełnie pominięto problemy dotyczące konspiracji niepodległościowej i stosunków polsko-rosyjskich w wymiarze regionalnym itp.). Obok przyczyn obiektywnych zauważyć jednak trzeba zbyt dużą niekiedy asekurację przy podejmowaniu trudnych i żmudnych badań historycznych dziejów najnowszych.⁵¹

Okres po 1989 roku

Nowa jakościowo sytuacja wytworzyła się wraz z rozpoczętym na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych procesem transformacji systemowej. Nad badaniami przestały wreszcie ciążyć pręgierz cenzury i piętno obchodów rocznicowych. Uwolnieni od konieczności tworzenia historii na zlecenie różnych decydentów i pozbawieni nadmiernego gorsetu instytucjonalności, zaczęli regionaliści odpowiadać swoimi badaniami na zapotrzebowanie ze strony społeczeństwa. Ponadto podjęto na szerszą niż dotąd skalę badania interdyscyplinarne, we współpracy nauk historycznych z pokrewnymi naukami społecznymi, przede wszystkim zaś z ekonomistami, geografami ekonomicznymi, socjologami i politologami.

W rezultacie wspomnianych przedsięwzięć powstały nowe, zbliżone do prawdy historycznej publikacje o życiu politycznym⁵², zbiorowościach społecznych⁵³, stosunkach polsko-radzieckich, w tym deportacjach Polaków i Niemców do ZSRR po zakończeniu wojny⁵⁴, konspiracji niepodległościowej (materiały stanowiące pokłosie licznych sesji naukowych⁵⁵), represjach wobec oficerów, zwłaszcza Marynarki Wojennej⁵⁶, polityce narodowościowej władz polskich, w tym dotyczące wysiedlenia ludności niemieckiej⁵⁷, rehabilitacji Polaków⁵⁸ i weryfikacji autochtonów⁵⁹, a także nowe ciekawe studia z zakresu historii społeczno-gospodarczej⁶⁰ oraz stosunków między państwem a Kościołem katolickim, zwłaszcza na przykładzie nowej diecezji toruńskiej.⁶¹ Na oddzielne podkreślenie zasługują także niektóre monografie miast (np. Chełmża, Nowe Miasto Lubawskie)⁶², w których po raz pierwszy dzieje po II wojnie światowej znalazły należne im miejsce. Z drugiej jednak strony wywołały one liczne kontrowersje, które sugerują, że przed historykami dziejów najnowszych stoją wciąż niełatwe zadania.

PRZYPISY

¹Por. J. Dygdała, Główne kierunki badań historycznych w pozauczelnianych placówkach naukowych Pomorza Wschodniego w latach 1945-1985, (w:) *Rozwój nauki na Pomorzu Wschodnim w latach 1945-1985*, materiały z konferencji naukowej pod red. M. Biskupa, Toruń 1987, s. 83 i n.; T. Grygier, 15-lecie Instytutu Mazurskiego w Olsztynie, "Komunikaty Mazursko-Warmińskie" nr 3 1960, s. 436-453.

- ²Konferencja Pomorska 1954, Warszawa 1956 (Studia historyczne i z dziejów oświaty); Konferencja Pomorska, 1954. Prace językoznawcze, Warszawa 1956.
- ³Z. Ćwiek, J. Gluziński, Dziesięciolecie Polski Ludowej na Pomorzu w gospodarce morskiej, (w:) Konferencja Pomorska 1954..., s. 271-341; także ci sami, Osiągnięcia Polski Ludowej na Pomorzu i w gospodarce morskiej, "Kwartalnik Historyczny" 1955, nr 1, s. 59-104.
- ⁴Były to m.in. prace: K. Dziewoński, Stosunki ludnościowe na Pomorzu w latach 1945-1954; H. Edel-Kryński, Rozwój rolnictwa w woj. gdańskim; Z. Januszko, Przeobrażenia i osiągnięcia gospodarczo-społeczne w woj. olsztyńskim; W. Odyniec, Obraz zniszczeń wojennych na Pomorzu.
- ⁵H. Garbowski, Oświata polska w Warmii i na Mazurach w okresie dziesięciolecia Polski Ludowej, (w:) Konferencja Pomorska 1954..., s. 453-471.
- ⁶Wcześniejsze publikacje (przed 1954 r.) na temat Pomorza po II wojnie światowej miały charakter wybitnie propagandowy i dotyczyły niemal wyłącznie sfery gospodarki. Zob. A. Trent, Powojenna gospodarka rolna w województwie gdańskim, Warszawa 1951; H. Edel-Kryński, Zmiany struktury społeczno-gospodarczej województwa gdańskiego, Warszawa 1954.
- ⁷Por. J. Serczyk, Towarzystwa naukowe na Pomorzu Wschodnim 1945-1985, (w:) Rozwój nauki na Pomorzu Wschodnim..., s. 163 i n. oraz tenże, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Krótki zarys dziejów, Warszawa-Poznań 1974, s. 62 i n.; J. Pakulski, Towarzystwo Naukowe w Toruniu po drugiej wojnie światowej, "AUNC", Historia IX, Toruń 1973, s. 291 i n.; Pięćdziesiąt lat Gdańskiego Tow. Naukowego, Księga pamiątkowa, oprac. M. Pelczar, Gdańsk 1972; S. Potocki, Pół wieku Instytutu Bałtyckiego, "Kalendarz Gdański" za rok 1976, Gdańsk 1976.
- ⁸Por. T. Grudziński, Toruńskie środowisko historyczne. Tradycje i teraźniejszość, "Zapiski Historyczne", t. 39, 1974, z. 1., s. 20-21; tenże, Rozwój badań naukowych w Instytucie Historii i Archiwistyki UMK w latach 1945-1975, "Acta Universitatis Nicolai Copernici", Historia XII, Toruń 1978, s. 95-96.
- ⁹J. Chamot, Z działalności Polskiej Partii Robotniczej w województwie bydgoskim w latach 1942-1945, Sesja naukowa poświęcona 40-leciu KPP, pod red. W. Łukaszewicza, Bydgoszcz styczeń 1959; H. Kryński, Rola Polskiej Partii Robotniczej w przemianach społeczno-gospodarczych województwa gdańskiego, Sesja naukowa poświęcona 20-tej rocznicy powstania PPR, pod red. W. Łukaszewicza, Gdańsk w marcu 1962; B. Maroszek, Rola partii w integracji ludności województwa gdańskiego. Na przykładzie badań terenowych w powiecie lęborskim i sztumskim,

- ibidem; R. Wapiński, Rola Polskiej Partii Robotniczej w powstaniu i utrwaleniu władzy ludowej na terenie województwa gdańskiego 1945-1947, ibidem. Materiały z sesji gdańskiej opublikowane również zostały razem w wydawnictwie: Sesja naukowa poświęcona dwudziestej rocznicy powstania Polskiej Partii Robotniczej (19-20 marca 1962 r.), Gdańsk 1963.
- ¹⁰Z działalności PPR i ZWM w województwie pomorskim (bydgoskim) w latach 1942-1948. Referaty na sesję naukową w Bydgoszczy poświęconą 20-leciu PPR, pod red. W. Łukaszewicza, Toruń 1962, s. 3.
- ¹¹D. Steyer, Rola Polskiej Partii Robotniczej w walce o utrwalenie władzy ludowej na terenie województwa pomorskiego (bydgoskiego) w latach 1945-1948, (w:) Z działalności PPR i ZWM..., s. 55-106; B. Głębowicz, Walka PPR o realizację reformy rolnej i nacjonalizację przemysłu w województwie pomorskim (bydgoskim), (w:) ibidem, s. 107-146; M. Wojciechowski, Z działalności organizacji młodzieżowych w województwie pomorskim (bydgoskim) w latach 1945-1948, (w:) ibidem, s. 147-185.
- ¹²Zob. R. Halaba, N. Kołomejczyk, Z dziejów PPR w województwie bydgoskim (1945-1947), Bydgoszcz 1962; J. Koźliński, Podziemie na Pomorzu w latach 1945-1947, Gdynia 1959; B. Kapłan, Polegli za Polskę Ludową, Bydgoszcz 1963.
- ¹³"Zapiski Historyczne" t. 30: 1965, z. 1. Zawierał on publikacje: J. Chamota, Walka Polskiej Partii Robotniczej o utrwalenie władzy ludowej w województwie pomorskim (bydgoskim) w latach 1945-1947, s. 39-74; B. Głębowicza, Niektóre problemy realizacji reformy rolnej PKWN w latach 1945-1947 w woj. pomorskim (bydgoskim) na przykładzie powiatu toruńskiego, s. 93-135; D. Steyera, Kształtowanie się organów władzy ludowej na terenie województwa pomorskiego (bydgoskiego) w 1945 r., s. 75-91.
- ¹⁴B. Głębowicz, Ruch robotniczy w województwie pomorskim w latach 1945-1948, (w:) Pod czerwonym sztandarem. Szkice z dziejów klasowego ruchu robotniczego na Pomorzu Gdańskim i Kujawach 1871-1948, pod red. W. Łukaszewicza, Bydgoszcz 1968, s. 199-227.
- ¹⁵B. Głębowicz, Ruch ludowy w województwie pomorskim (bydgoskim) w latach 1945-1962, Toruń 1964; tenże, Rozłam w ruchu ludowym w woj. pomorskim (bydgoskim) w okresie od czerwca do listopada 1945 r. na tle ogólnej sytuacji w ruchu ludowym, "Zeszyty Naukowe UMK", Historia I, 1965, s. 56-69; tenże, Realizacja reformy rolnej PKWN w województwie pomorskim w latach 1945-1948, Toruń 1966; tenże, Zarys dziejów i działalności Pomorskiego Okręgu Związku Nauczycielstwa Polskiego 1920-1966, Warszawa 1969.

- ¹⁶Z. Misztal, Odbudowa i rozwój przemysłu województwa gdańskiego w latach 1945-1949, Gdańsk 1967 (maszynopis pracy doktorskiej w WSP); L. Zieliński, Reforma rolna i osadnictwo w województwie gdańskim w latach 1945-1947, Gdańsk 1965 (maszynopis powielany).
- ¹⁷B. Maroszek, Kształtowanie się nowego społeczeństwa w województwie gdańskim w latach 1945-1964, Gdańsk 1965 (maszynopis powielany); I. Sobczak, Procesy demograficzne w województwie gdańskim w latach 1945-1965, Gdańsk 1966 (maszynopis powielany).
- ¹⁸Zob. np. Z. Misztal, Przejęcie przemysłu województwa gdańskiego przez władze polskie (kwiecień-sierpień 1945 r.), "Gdańskie Zeszyty Humanistyczne", Seria Pomoroznawcza, nr 16, 1967; A. Sobociński, R. Stańczyk, Związek Walki Młodych na terenie województwa gdańskiego. Z problemów działalności i struktury organizacyjnej (1945-1948), "Gdańskie Zeszyty Humanistyczne", Seria Historyczna, nr 6, 1967, s. 123-144.
- ¹⁹Zob. R. Wapiński, Działalność związków zawodowych na terenie województwa gdańskiego w latach 1945-1947, "Biuletyn Biura Historycznego CRZZ", nr 2, 1962, s. 7-19; tenże, Tworzenie się władzy ludowej w województwie gdańskim, "Zeszyty Naukowe Wojskowej Akademii Politycznej", Seria Historyczna, nr 16, 1967, s. 19-32.
- ²⁰R. Wapiński, Pierwsze lata władzy ludowej na Wybrzeżu Gdańskim, Gdańsk 1970. Zob. także: R. Wapiński, Gdańskie środowisko historyczne, "Zapiski Historyczne", t. 42, 1977, z. 2, s. 45-62.
- ²¹Zob. np. PPR na Warmii i Mazurach w latach 1945-1947, Olsztyn 1959; Warmia i Mazury, t. 2, red. A. Zajchowska, M. Kiełczewska-Zaleska, Poznań 1953; Z. Januszko, Przeobrażenia i osiągnięcia gospodarczo-społeczne województwa olsztyńskiego, "Przegląd Zachodni" 1954, nr 9/10; K. Rokoszewski, Rola Polskiej Partii Robotniczej w kształtowaniu władzy ludowej i procesie integracji na Warmii i Mazurach w latach 1945-1947, "Komunikaty Mazursko-Warmińskie" 1962, nr 2. Zob. także, J. Jasiński, Olsztyńskie środowisko historyczne w latach 1945-1977, "Zapiski Historyczne", t. 43, 1978, z. 3, s. 89-114.
- ²²E. Wojnowski, Warmia i Mazury w latach 1945-1947. Kształtowanie się stosunków politycznych, Olsztyn 1968; tenże, Warmia i Mazury w latach 1945-1947. Życie polityczne, wyd. II, Olsztyn 1970; tenże, Grupa operacyjna KERM i Ministerstwa Przemysłu na Prusy Wschodnie, "Komunikaty Mazursko-Warmińskie" 1966, nr 4.
- ²³W. Wrzesiński, Proces zasiedlania województwa olsztyńskiego w latach 1945-1949, (w:) Studia nad zagadnieniami gospodar-

- czymi ziem zachodnich w latach 1945-1958, Poznań 1959, s. 170-205.
- ²⁴B. Wilamowski, Studia z założeń i początków osadnictwa rolniczego na terenie województwa olsztyńskiego w latach 1945-1948, Olsztyn 1968 (maszynopis pracy doktorskiej w WSP w Olsztynie). Zob. także J. Fajkowski, Ruch ludowy na Mazurach i Warmii 1945-1949, Warszawa 1968.
- ²⁵Z. Lietz, Niektóre problemy organizacji życia kulturalnego na Warmii i Mazurach w latach 1945-1946, Olsztyn 1968.
- ²⁶O założeniu i działalności Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego zob. J. Małecki, O powstaniu Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego i jego zadaniach, "Bydgostiana" nr 1, 1959-1961, Bydgoszcz 1963, s. 9-14; T. Esmann, Geneza Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego na historycznym tle społecznych inicjatyw w Bydgoszczy, "Bydgostiana" nr 9, 1959-1979, Bydgoszcz 1979, s. 7-20; tamże, O działalności BTN w dwudziestolecu 1959-1979; R. Kabaciński, Historia i nauki pokrewne, (w:) Nauka i szkolnictwo wyższe w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1980, s. 137-141.
- ²⁷Zob. np. J. Bogutyn, Kształtowanie się władzy ludowej we Włocławku w latach 1945-1946, "Ziemia Kujawska" 1968, t. 2, s. 169-202; J. Chamot, Zarys działalności Polskiej Partii Socjalistycznej w Grudziądzu (1945-1948), "Rocznik Grudziądzki" 1965, t. 4, 147-185; J. Czyżewicz, Działalność Polskiej Partii Robotniczej w Toruniu w latach 1945-1948, "Rocznik Toruński" 1966, t. 1, s. 37-84; B. Głębowicz, Polska Partia Robotnicza w Grudziądzu i powiecie grudziądzkim w latach 1945-1948, "Rocznik Grudziądzki" 1963, t. 3, s. 173-194; J. Jarosińska, Rozwój przemysłu kluczowego w Inowrocławiu w latach 1945-1965, "Ziemia Kujawska" 1968, t. 2, s. 233-251; M. Włodarski, Powstanie i rozwój organizacyjny PPR w Inowrocławiu, "Ziemia Kujawska" 1968, t. 2, s. 203-231; R. Kukier, Z badań nad stosunkami ludnościowymi Elbląga w latach 1945-1950, "Rocznik Elbląski" 1963, t. 2; S. Pestka, L. Zieliński, Odbudowa przemysłu w Elblągu i powiecie w latach 1945-1949, "Rocznik Elbląski" 1969, t. 4.
- ²⁸Zob. np. Bydgoszcz, historia - kultura - życie gospodarcze, Gdynia 1959; Dzieje Bydgoszczy, Calendarium, red. Z. Guldon, Bydgoszcz 1968; Dzieje Chełmna i jego regionu. Zarys monograficzny, pod red. M. Biskupa, Toruń 1968; Koronowo. Zarys dziejów miasta, pod red. M. Biskupa, Bydgoszcz 1968; Tuchola. Zarys monograficzny, pod red. J. Wojtowicza, Toruń 1962; Żnin - 700 lat dziejów miasta, red. J. Topolski, Bydgoszcz 1965; X wieków Gdańska, Gdańsk 1962; Z. Licharewa, Kętrzyn. Zarys dziejów miasta i powiatu, Olsztyn 1962; L. Czubieli, Nidzica, Olsztyn 1965; Nowe Miasto. Z dziejów miasta i powiatu, Olsztyn 1963.

- ²⁹Zob. np. H. Edel-Kryński, *Województwo gdańskie. Studium społeczno-gospodarcze*, Gdynia 1961; J. Borowik, *Województwo gdańskie. Zarys geograficzno-gospodarczy*, Warszawa 1964; K. Podoski, *Województwo gdańskie w latach 1945-1959*, Gdańsk 1960; L. Wiszniewski, *Województwo gdańskie w liczbach*, Gdańsk 1961; *Województwo gdańskie w XX-leciu Polski Ludowej. Księga referatów i materiałów sesji naukowej z 11-12 maja 1965 r.* pod red. A. Bukowskiego, Gdańsk 1965; *Województwo Bydgoskie, Krajobraz, dzieje, kultura, gospodarka*, red. A. Swinarski, Poznań 1967 (II wyd. 1973); *Bydgoskie w dwudziestolecie 1945-1965. Zarys społeczno-kulturalny*, Gdynia 1967; *Województwo olsztyńskie 1945-1965. Praca zbiorowa* pod red. J. Sikorskiego, J. Szymańskiego i W. Wrześcińskiego, Olsztyn 1966.
- ³⁰*Odbudowa Ziem Odzyskanych (1945-1955)*, red. K. Piwarski, S. Zajchowska, Poznań 1957; *Problemy rozwoju gospodarczego i demograficznego Ziem Zachodnich w latach 1945-1958*, red. B. Gruchman, J. Ziółkowski, Poznań 1960. *Polska Zachodnia i Północna*, t. I, Poznań-Warszawa 1961; *Rozwój gospodarczy Ziem Zachodnich i Północnych Polski. Praca zbiorowa*, wyd. II, Warszawa 1962; *Ziemie Zachodnie w granicach Macierzy. Drogi integracji*, red. G. Labuda, Poznań 1966.
- ³¹K. Kersten, F. Ryszka, *Historia Polski Ludowej w regionalistyce*, (w:) *Badania regionalne nad dziejami Polski Ludowej. Materiały Ogólnopolskiego Seminarium Naukowego w Giżycku (27-28 czerwca 1966)*, Olsztyn 1967, s. 16.
- ³²R. Kozłowski, *Przeobrażenia społeczno-polityczne w województwie pomorskim (1945-1948)*, Toruń 1976.
- ³³Zob. np. R. Kozłowski, *Rozwój organizacyjny Polskiej Partii Robotniczej w Bydgoszczy (1945-1948)*, "Zapiski Historyczne", t. 39, 1974, z. 3, s. 239-272; tenże, *Struktura i organizacja Państwowego Urzędu Repatriacyjnego w woj. pomorskim (bydgoskim) w latach 1945-1951*, "Zapiski Historyczne", t. 39, 1974, z. 1, s. 47-87; tenże, *Z przemian ludnościowych w woj. bydgoskim (pomorskim) w latach 1945-1948*, "Zapiski Historyczne", t. 41, 1976, z. 2, s. 51-62 i z. 4, s. 93-110; tenże, *Udział ludności województwa pomorskiego w zasiedlaniu Ziem Odzyskanych w latach 1945-1950*, (w:) *Rozprawy z dziejów XIX i XX wieku przygotowane dla uczczenia pamięci Profesora Witolda Łukaszewicza*, pod red. S. Kalembki, Toruń 1978, s. 213-222; tenże, *Rozwój organizacyjny Polskiej Partii Robotniczej w woj. pomorskim (1945-1948)*, "Z Pola Walki" 1979, nr 2/86/, s. 173-194.
- ³⁴L. Zieliński, *Przemiany społeczno-polityczne w województwie gdańskim w latach 1945-1948*, Gdańsk 1972.

- ³⁵W. Dobrzycki, *Pierwsze lata Polski Ludowej na ziemiach zachodnich i północnych*, Warszawa 1970; A. Magierska, *Ziemie zachodnie i północne w 1945 roku. Kształtowanie się podstaw polityki integracyjnej państwa polskiego*, Warszawa 1978; H. Rybicki, *Powstanie i działalność władzy ludowej na zachodnich i północnych obszarach Polski 1945-1949*, Poznań-Słupsk 1976; *25 lat prasy polskiej na Ziemiach Zachodnich i Północnych*. Praca zbiorowa pod red. A. Wakara, Kraków 1972; Z. Miśtał, *Gospodarka morska w Polsce w latach 1945-1975*, Gdańsk 1978; tenże, *Przejęcie, odbudowa i rozwój przemysłu okrętowego w Polsce w latach 1945-1949*, "Zapiski Historyczne", t. 42, 1977, z. 1; tenże, *Przejęcie, odbudowa i rozwój zakładów przemysłowych Elbląga w latach 1945-1948*, "Rocznik Elbląski" 1976, t. 7; T. Dubicki, *Pierwszy rok wolności. Przejmowanie i uruchamianie przemysłu na Pomorzu, Ziemi Gdańskiej, Warmii i Mazurach*, Warszawa 1985.
- ³⁶Z dziejów ruchu robotniczego na Kujawach Wschodnich i Ziemi Dobrzyńskiej, pod red. Z. Waszkiewicz, Włocławek 1982 - artykuły: R. Kozłowskiego, *Ruch robotniczy Ziemi Dobrzyńskiej i Wschodnich Kujaw na tle przeobrażeń społeczno-politycznych w latach 1945-1948*, s. 165-253 i A. Pryłowskiego, *Rola PZPR w rozwoju społeczno-gospodarczym województwa włocławskiego (1948-1980)*, s. 255 i n.; *O powstaniu WTN* zob. M. Kallas, *Utworzenie Włocławskiego Towarzystwa Naukowego*, "Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie" 1980, s. 361-364.
- ³⁷R. Sudziński, *Rozwój organizacyjny PZPR w województwie pomorskim (bydgoskim) w latach 1948-1975*, "Acta Universitatis Nicolai Copernici", Historia XV, 1978, s. 87-118.
- ³⁸100 lat ruchu robotniczego na Pomorzu, pod red. M. Wojciechowskiego - artykuły: R. Kozłowskiego, *Przyczynek do dziejów ruchu robotniczego w woj. pomorskim w latach 1945-1948*, s. 117-150 i R. Sudzińskiego, *Udział PPR i PPS w tworzeniu organów władzy i administracji państwowej w województwie pomorskim (1945-1948)*, s. 151-169.
- ³⁹Zob. np. R. Kozłowski, *Ruch robotniczy w Grudziądzu w latach 1945-1948*, Grudziądz 1978; *PPR i PZPR w województwie bydgoskim w latach 1942-1975*, Toruń 1982 (art. R. Kozłowskiego i R. Sudzińskiego); *Sesja popularno-naukowa z okazji 100-lecia ruchu robotniczego w Polsce*, Toruń, wrzesień 1982 (art. R. Sudzińskiego i J. Danielewicz); *Wybrane problemy społeczno-polityczne PRL*, pod red. M. Urbańskiego, Toruń 1984 (art. J. Szczepkowskiego).
- ⁴⁰R. Kozłowski, *Polska Partia Robotnicza w województwie pomorskim 1942-1948*, Bydgoszcz 1985.
- ⁴¹R. Sudziński, *Organizacja i funkcjonowanie rad narodowych w województwie pomorskim 1945-1950*. Studium historyczno-praw-

- ne, Warszawa-Poznań-Toruń 1981; tenże, Tworzenie się organów administracji ogólnej w województwie pomorskim w 1945 roku, "Zapiski Historyczne", t. 45, 1980, z. 1, s. 93-131; tenże, Samorząd terytorialny w województwie pomorskim w latach 1945-1950, "Zapiski Historyczne", t. 48, 1983, z. 4, s. 67-101.
- ⁴²J. Siekierzyński, Tworzenie administracji państwowej w województwie gdańskim (1945-1950), Gdańsk 1978; tenże, Komórki administracji morskiej w Gdańskim urzędzie Wojewódzkim w latach 1945-1950, "Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego", Historia 2, 1973; tenże, Początki zespolonej administracji państwowej w województwie gdańskim po zakończeniu II wojny światowej, "Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego", Nauki Polityczne 2, 1974.
- ⁴³E. Kierejczyk, Województwo olsztyńskie w latach 1945-1949. Kształtowanie się administracji ogólnej, rad narodowych i samorządu terytorialnego, Olsztyn 1980.
- ⁴⁴Zob. np. Bydgoszcz. Zarys dziejów, pod red. R. Kabacińskiego, Bydgoszcz 1980; E. Kwiatkowska, Chełmno współczesne na tle jego przeszłości, Toruń 1984; Chojnice. Dzieje miasta i powiatu, pod red. S. Gierszewskiego, Gdańsk 1971; Dzieje Golubia-Dobrzyńia i okolic, pod red. K. Chruścińskiego, Toruń 1979; Dzieje Sępólna i powiatu, pod red. W. Jastrzębskiego, Bydgoszcz 1974; Dzieje Kowalewa Pomorskiego, pod red. J. Danielewicza, Bydgoszcz 1986; Dzieje Nakła nad Notecią, pod red. J. Danielewicza, Bydgoszcz 1990; Monografia Szubina, pod red. M. Biskupa, Warszawa-Poznań 1974; Monografia Pakości, pod red. W. Jastrzębskiego, Warszawa-Poznań 1974; Toruń dawny i dzisiejszy. Zarys dziejów, pod red. M. Biskupa, Warszawa-Poznań-Toruń 1983; E. Cieślak, C. Biernat, Dzieje Gdańska, Gdańsk 1975; S. Gierszewski, Elbląg. Przeszłość i teraźniejszość, wyd. II, Gdańsk 1979; A. Wakar, Kronika Olsztyna 1945-1950, Olsztyn 1972; Nidzica. Z dziejów miasta i okolic, red. A. Wakar, Olsztyn 1976.
- ⁴⁵Zob. np. Bydgoszcz wczoraj i dziś 1945-1980, pod red. S. Michalskiego, Warszawa-Poznań 1988; Dzieje Chełmna. Zarys monograficzny, pod red. M. Biskupa, Warszawa-Poznań-Toruń 1987; Dzieje Inowrocławia, t. 2, pod red. M. Biskupa, Warszawa-Poznań-Toruń 1982; Dzieje Świecia nad Wisłą i jego regionu, t. 2, pod red. K. Jasińskiego, Warszawa-Poznań-Toruń 1980; Studia z dziejów Ziemi Dobrzyńskiej XV-XX wiek, pod red. M. Wojciechowskiego, Warszawa-Poznań-Toruń 1987.
- ⁴⁶Bydgoskie. Rozwój województwa w Polsce Ludowej, red. A. Mykaj, Warszawa 1970; Gdańskie. Rozwój województwa w Polsce

- Ludowej, pod red. J. Kołodziejskiego, Warszawa 1971; Województwo olsztyńskie. Monografia ekonomiczno-społeczna 1945-1969, Wrocław 1974; Warmia i Mazury. Zarys dziejów, pod red. B. Łukaszewicza, Olsztyn 1985; Województwo toruńskie, Przyroda-ludność i osadnictwo-gospodarka, pod red. R. Galona, Warszawa-Poznań-Toruń 1984; D. Łaniec, Województwo olsztyńskie w latach 1945-1948. Studia z odbudowy pozarolniczych działów gospodarki, Olsztyn 1978.
- ⁴⁷Zob. np. Bydgoszcz w latach 1920-1970. Materiały z sesji popularno-naukowej, Bydgoszcz 1972; Prasa i radio na Pomorzu i Kujawach 1945-1985. Materiały z sesji zorganizowanej przez Zarząd Oddziału Stowarzyszenia Dziennikarzy PRL w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1988; Rozwój nauki na Pomorzu Wschodnim w latach 1945-1985. Materiały z konferencji naukowej pod red. M. Biskupa, Toruń 1987; Przemiany społeczne w regionie gdańskim w powojennym 30-leciu. Referaty i materiały sesji naukowej, pod red. K. Podoskiego, Gdańsk 1977.
- ⁴⁸J. Bełkot, B. Domańska, A. Kaleta, R. Sudziński, O życiu kulturalnym w Toruniu w latach 1945-1985, Toruń 1989.
- ⁴⁹Zob. np. Kultura bydgoska 1945-1984, Bydgoszcz 1984; B. Czyżak, Dylematy. Kultura na Wybrzeżu 1945-1980, Gdańsk 1985; T. Bierkowski, Społeczny ruch kulturalno-oświatowy na Warmii i Mazurach (1945-1970), Bydgoszcz-Olsztyn 1980.
- ⁵⁰S. Bilski, Region brodnicki. Historia, zabytki, krajobraz, Toruń 1985; K. Górny, Wąbrzeżno. Z dziejów miasta i okolicy, Toruń 1988.
- ⁵¹Wśród nielicznych wymienić należy prace: W. Jastrzębskiego, Życie polityczne w Bydgoszczy w latach 1945-1956, "Kronika Bydgoska", t. 9, Bydgoszcz 1988, s. 56-78 i t. 10, Bydgoszcz 1990, s. 127-150; R. Kozłowski (pseud. Narcyz Szutnik), "Solidarność" w regionie toruńskim 13.12.1981-31.7.1984, Archiwum Solidarności, t. 13, Toruń 1988; R. Bäckera, Struktury poziome w Toruniu (1980-1981), Warszawa 1990.
- ⁵²Zob. m.in. R. Kozłowski, Partie polityczne w województwie pomorskim (1945-1950), Toruń 1991; tenże, Z dziejów Stronnictwa Pracy w województwie pomorskim (1937-1950), "Zapiski Historyczne", t. 58, 1993, z. 1, s. 59-83, z. 2-3, s. 47-73; tenże, Wyniki referendum z 30 czerwca 1946 roku w województwie pomorskim, "Zapiski Historyczne", t. 59, 1994, z. 2-3, s. 49-64; B. Łukaszewicz, Polskie Stronnictwo Ludowe na Warmii i Mazurach w latach 1945-1947, Olsztyn 1991.
- ⁵³Pomorze w wieku XX w refleksji historyków, socjologów i publicystów, pod red. H. Galusa i M. Latoszka, Gdańsk 1988; Kaszubi. Monografia socjologiczna, pod red. M. Latoszka, Rzeszów 1990; A. Sakson, Mazurzy - społeczność pogranicza, Poznań 1990.

- ⁵⁴W. Jastrzębski, *W dalekim, obcym kraju. Deportacje Polaków z Pomorza do ZSRR w 1945 roku*, Bydgoszcz 1990; M. Golon, Na marginesie książki W. Jastrzębskiego o deportacjach ludności polskiej z województwa pomorskiego do ZSRR w 1945 r., "Zapiski Historyczne", t. 59, 1994, z. 2-3, s. 79-91; tenże, *Przyczyny deportacji ludności niemieckiej z Pomorza Gdańskiego do obozów pracy w ZSRR w dokumentacji radzieckich władz bezpieczeństwa*, (w:) *Ludność niemiecka na ziemiach polskich w latach 1939-1945 i jej powojenne losy. Materiały z konferencji pod red. W. Jastrzębskiego*, Bydgoszcz 1995, s. 153-184; tenże, *Deportacje ludności polskiej z Pomorza do ZSRR w 1945 r.*, (w:) *Migracje polityczne i ekonomiczne w krajach nadbałtyckich w XIX i XX w.*, pod red. J. Borzyszkowskiego i M. Wojciechowskiego, Toruń-Gdańsk 1995, s. 137-161; *Polacy z Pomorza Gdańskiego w ZSRR, internowani jeńcy wojenni i więźniowie obozów pracy przymusowej oraz ich losy w latach 1939-1956. Stan badań i potrzeby badawcze. Materiały na sesję 17 września 1991 roku*, Gdańsk 1991.
- ⁵⁵*Armia Krajowa na Pomorzu i jej powojenne losy. W 50 rocznicę powołania AK. Materiały z konferencji w Bydgoszczy 26 lutego 1992 r.*, pod red. W. Jastrzębskiego, Bydgoszcz 1993; *Armia Krajowa na Pomorzu. Materiały sesji naukowej w Toruniu w dniach 14-15 listopada 1992 r.*, pod red. E. Zawackiej i M. Wojciechowskiego, Toruń 1993; *Młodzieżowe organizacje ruchu oporu w województwie pomorskim (bydgoskim) w latach 1945-1956*, pod red. W. Jastrzębskiego, Bydgoszcz 1993; *Powojenne losy konspiracji na Pomorzu. Materiały z sesji naukowej w Toruniu w dniu 19 listopada 1994 roku*, pod red. E. Zawackiej i R. Kozłowskiego, Toruń 1995. Ponadto m.in. K. Komorowski, *Konspiracja pomorska 1939-1947. Leksykon*, Gdańsk 1993; tenże, *Z dziejów obozu narodowego na Pomorzu w latach 1939-1947*, "Wojskowy Przegląd Historyczny", R. 37, 1992, nr 1, s. 38-54; B. Rusinek, Z. Szczurek, *Konspiracyjne organizacje niepodległościowe działające na Pomorzu Gdańskim w latach 1945-1955*, w świetle akt byłego Wojskowego Sądu Rejonowego w Gdańsku, Gdańsk 1994.
- ⁵⁶Zob. m.in. C. Ciesielski, *Twórcy Polskiej Marynarki Wojennej, uznanie i represje (1918-1946, 1945-1951)*, Gdańsk 1995.
- ⁵⁷Zob. H. Galus, *Syndrom niemiecki u ludności rodzimej i napływowej na Pomorzu Wschodnim*, "Przegląd Zachodni", R. 47, 1991, nr 2, s. 61-71; tenże, *Mniejszość niemiecka na Pomorzu Wschodnim*, "Acta Universitatis Wratislaviensis" nr 1681, socjologia XVI - *Mniejszość niemiecka w Polsce i Polacy w Niemczech*, pod red. Z. Kurcza i W. Misiaka, Wrocław 1994, s. 65-80; M. Hejger, *Polityka narodowościowa władz polskich w województwie gdańskim w latach 1945-1947*, "Rocznik Gdański",

- t. 54, 1994, z. 1, s. 23-43; Z. Romanow, Ludność niemiecka na ziemiach zachodnich i północnych w latach 1945-1947, Słupsk 1992; W. Stankowski, Wysziedlenie ludności niemieckiej z województwa pomorskiego w latach 1945-1950, "Przegląd Zachodni", R. 48, 1992, nr 2, s. 143-159; R. Sudziński, Transfer ludności niemieckiej z Wybrzeża Gdańskiego po II wojnie światowej (1945-1959), (w:) Migracje polityczne i ekonomiczne..., s. 183-226; tenże, Liczba, rozmieszczenie i struktura ludności niemieckiej na Pomorzu Nadwiślańskim w latach 1945-1959, (w:) Ludność niemiecka na ziemiach polskich..., s. 133-151; W. Gieszczyński, Udział Państwowego Urzędu Repatriacyjnego w akcji przesiedleńczej ludności niemieckiej z Warmii i Mazur po zakończeniu II wojny światowej, (w:) Ludność niemiecka na ziemiach polskich..., s. 225-242.
- ⁵⁸M. Romaniuk, Podzwonne okupacji. Deutsche Volksliste w Bydgoszczy (1945-1950), Bydgoszcz 1993.
- ⁵⁹J. Misztal, Weryfikacja narodowościowa na Ziemiach Odzyskanych, Warszawa 1990.
- ⁶⁰Zob. m.in. B. Okoniewska, Przeobrażenia ekonomiczne w rolnictwie województwa gdańskiego w latach 1945-1958, Gdańsk 1988; taż, Gospodarka rolna i osadnictwo na Żuławach w okresie powojennym, przeobrażenia strukturalne w latach 1945-1958, Warszawa 1992; H. Rochnowski, Zróżnicowanie struktury gałęziowej i przestrzennej przemysłu miast i terenów wiejskich obszaru dolnej Wisły, Toruń 1990; R. Sudziński, Przekształcenia strukturalne miasta Torunia w latach 1920-1975, Toruń 1993; S. Łach, Przekształcenia ustrojowo-gospodarcze w rolnictwie ziem zachodnich i północnych w latach 1945-1949 (Studium historyczne), Słupsk 1993.
- ⁶¹Diecezja toruńska. Historia i teraźniejszość, Toruń 1995 i n.
- ⁶²Zob. Nowe Miasto Lubawskie. Zarys dziejów, pod red. M. Wojciechowskiego, Nowe Miasto Lubawskie 1992; Dzieje Chełmży, pod red. M. Wojciechowskiego, Chełmża 1994.